

Iran as the Eighth Clime: The Role of Subjectivity and Louis Massignon's Mystical Experience in the Formation of the School of Spiritual Phenomenology

Zohreh Alvandkoohi¹ , Leila Shobeiry^{2*}

1. Department of French and German Languages, SR.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: z.alvandkoohi@iau.ac.ir

2. Department of French and German Languages, SR.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran. (Corresponding Author), Email: leilashobeiry@iau.ac.ir

Article Info

Abstract

Article type:

Research Article

Article history:

Received:

2025-07-25

Accepted:

2026-02-24

Published online:

Keywords:

Louis Massignon,
Spiritual
Phenomenology,
French Iranology,
Sufism,
Shi'ism

This research aimed to analyze the impact of Louis Massignon's subjectivity and mystical experience on the redefinition of Iran and Shi'ism within the French intellectual landscape. By synthesizing academic research with profound spiritual experience, Massignon offered a novel approach to understanding Islamic mysticism. This study employed an interpretive-phenomenological method to explain his transition from classical colonial Orientalism to spiritual phenomenology. The findings show that Massignon transcended positivistic Orientalism and introduced Iran not as a geographical periphery, but as the "Center of Hermeneutics" and the "Spiritual Clime" of Islamic revelation. By tracing the continuity of the "Divine Glory" through "Shi'ite Walayah" and "Illuminationist Wisdom," he established a structural link between ancient Iranian identity and the esoteric dimension of Islam. The study concluded that Massignon's approach consolidated the Quranic authenticity of Sufism and paved the way for the formation of the "Iranian Islam" school and inter-civilizational dialogue. Massignon proved that a researcher must undergo a "voluntary death" to truly understand the spirit of the "Other."

Cite this article: Alvandkoohi, Zohreh; Shobeiry, Leila (2026). Iran as the Eighth Clime: The Role of Subjectivity and Louis Massignon's Mystical Experience in the Formation of the School of Spiritual Phenomenology. *The Journal of Islamic History and Civilisation*, 3(7), 71-89.

<https://doi.org/10.71871/jhcin.2025.1212908>

© The Author(s).

<https://doi.org/10.71871/jhcin.2025.1212908>

Publisher: Islamic Azad University
Science and Research Branch

Introduction

Louis Massignon (1883-1962) stands as one of the most influential figures in French Islamology, whose approach relied on empathic experience rather than mere textual dissection. The central problem of this research explores how the researcher's subjectivity and his mystical experience transformed the traditional colonial image of Iran and Shi'ism in the West. During an era when positivistic Orientalism viewed Sufism as an imported phenomenon alien to Islam, Massignon created an epistemological revolution based on the "Quranic origin of Sufism" theory. The main hypothesis suggests that through the concepts of "Intromission" and "Dépaysement," Massignon redefined Iran as a "Spiritual Clime" and the center of hermeneutic interpretation of Islamic revelation. This study highlights the importance of spiritual intuition in academic research.

Method

This research utilized an interpretive-phenomenological method. This method was chosen due to the necessity of understanding Massignon's "Life-world" and the dialectical link between his personal intuitions—particularly the 1908 event in Baghdad—and his academic corpus. This methodology allows the researcher to move beyond causal explanations and "grasp" the meaning of phenomena through existential participation. The study examined primary and secondary French sources, analyzing Massignon's works such as *La Passion d'Al-Hallaj* and *Essai sur les origines du lexique technique* to trace the development of his spiritual phenomenology. The focus remained on the subjective transition of the researcher from an external observer to an internal participant.

Results

The findings of this research demonstrate that Louis Massignon established a structural link between ancient Iranian identity and the esoteric dimension of Islam by focusing on three fundamental pillars: Hallaj, Salman al-Farsi, and Suhrawardi. In his phenomenological analysis of Hallaj's cry of "Ana al-Haqq," he interpreted it not as an individualistic egoistic claim, but as the ultimate "intromission" of the soul into the Divine sphere and the manifestation of Iranian mystical genius within the heart of Islamic civilization. Regarding sacred history, Massignon introduced Salman al-Farsi as the first phenomenologist of "Dépaysement" (Mental Displacement); by migrating from Persia to Hijaz, Salman became the archetype of the "Stranger-Confidant" in the secret of revelation, bridging Iranian heritage with the core of Islam. Finally, through the discovery of Suhrawardi, Massignon introduced Iran as the "Eighth Clime" and a spiritual homeland where the "Divine Glory" (Far-e Izadi) continues through the "Wisdom of Illumination" (Hikmat al-Ishraq).

Collectively, his subjective approach facilitated a transition from colonial Orientalism to Spiritual Phenomenology. Massignon showed that Iranian genius transformed the Semitic language from a legal and formal structure into an illuminative and existential one. He traces the continuity of the "Light of Glory" into the concept of "Shi'ite Walayah," thereby making Iran the guardian of the esoteric secret of religion. The results indicate that Massignon's methodology allows for a "sacred hospitality" where the researcher hosts the "Other" within their own soul. This approach successfully countered the drying effect of Western rationalism on Eastern spiritual studies.

Conclusion

Massignon proved through his lived experience and mystical intuition that to understand the essential truth of a culture, a researcher must not remain an "external observer." Instead, one must undergo a "voluntary death" to be reborn in the spirit of the "Other." This transition from objective Orientalism to

empathic phenomenology created a new paradigm in Iranian studies. He elevated Iran from a geographical margin to the "Hermeneutic Center" of Islamic revelation. Massignon's approach consolidated the Quranic authenticity of Sufism and established a structural link between ancient Iranian identity and Shi'ism. The research suggests that Massignon's model of "Iranian Islam" fosters inter-civilizational dialogue based on spiritual participation.

However, due to its qualitative nature and focus on subjectivity, this study faces limitations regarding generalizability to other positivistic schools. Additionally, Massignon's sharp critique of Ibn Arabi versus his admiration for Hallaj remains a significant challenge. Future research should explore the mutual influence between Massignon's thought and contemporary Iranian thinkers, such as Ali Shariati, within the socio-political context.

Ethical Consideration

Compliance with Ethical Guidelines: This study follows all ethical standards of academic research and respects the intellectual property of cited authors. Authors' Contributions: The author designed and conducted the entire research and wrote the manuscript. Conflict of Interest: The author declares no conflict of interest. Funding: This research received no external funding. Acknowledgment: The author thanks the faculty of Islamic Azad University, Science and Research Branch, for their academic support.

References

- Arkoun, M. (1984). *Louis Massignon: une rencontre exemplaire*. Présence.
- Arnaldez, R. (1984). *Louis Massignon et la phénoménologie de l'esprit*. Hermès.
- Bārānī, Moḥammad-Rezā & Ḥossāinov, Vešāl. (2018). Taḥlīl-e moṭāle'āt-e šī'i-ye Louis Massignon: Barrasī-ye dīdgāhhā va ravešhā [An analysis of Louis Massignon's Shi'ite studies: A review of views and methods]. *Pažūhešnāme-ye Emāmīye*, 4(8), 241-266. Doi: 10.22034/emamiye.2018.66542
- Corbin, H. (1970). *Louis Massignon et la découverte de Sohrawardi*. Cahier de l'Herne.
- Corbin, H. (2005). *En Islam iranien: Sohrawardi et les Platoniciens de Perse* (Vol. 2). Gallimard.
- Gardet, L. (1971). *L'expérience mystique de Louis Massignon*. Seuil.
- Massignon, L. (1922). *Essai sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane*. Geuthner.
- Massignon, L. (1954). *L'Iran et sa contribution à la mystique musulmane*. Institut des Études Iraniennes.
- Razzāqī Mūsavī, Sayyed Ḥossāin. (2009). *Louis Massignon va Šarq-šenāsī* [Louis Massignon and Orientalism]. Tehran: Tamaddon-e Īrānī Publishing.
- ‘Alavī, Farīde & Sa‘īdī, Soḥāilā. (2019). Barrasī-ye pāratopī dar goftmān-e adabī-ye ‘Abd-al-Ḥossāin Zarrīnkūb va Louis Massignon: Ravāyat-e Ḥallāj az šo‘le-ye Ṭūr tā mašā‘eb-e Ḥallāj [Investigating paratopy in the literary discourse of Abdolhossein Zarrinkoub and Louis Massignon]. *Pažūhešhā-ye Adabīyāt-e Taṭbīqī*, 7(1), 97-124. Doi: 20.1001.1.23452366.1398.7.1.5.0
- Zarrīnkūb, ‘Abd-al-Ḥossāin. (1998). *Jostojū dar Tašavvof-e Īrān* [Search in Iranian Sufism]. Tehran: Amīrkabīr Publishing.

پروېشگاه علوم انساني ومطالعات فرهنگي
پرتال جامع علوم انساني

ایران به مثابه اقلیم هشتم: نقش سوژگی و تجربه عرفانی لویی ماسینیون در تکوین مکتب پدیدارشناسی معنوی

زهرة الوندکوهی^۱ ID، لیلا شوبیری^۲ ID

۱. گروه تخصصی زبان فرانسه و آلمانی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. پست الکترونیک: z.alvandkoochi@iau.ac.ir

۲. گروه تخصصی زبان فرانسه و آلمانی، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)، پست الکترونیک: leilashobeiry@iau.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۰۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۰۵ تاریخ انتشار: کلید واژه‌ها: لویی ماسینیون، پدیدارشناسی معنوی، ایران‌شناسی فرانسه، تصوف، تشیع، حکمت اشراق	لویی ماسینیون (۱۹۶۲-۱۸۸۳) از برجسته‌ترین اسلام‌شناسان و ایران‌شناسان فرانسوی قرن بیستم است که با تلفیق پژوهش علمی آکادمیک و تجربه معنوی عمیق، رویکردی بدیع در شناخت اسلام، تصوف و عرفان شیعی ارائه داد. مسئله اصلی این پژوهش، واکاوی تأثیر هم‌زمان «سوژگی» و «تجربه معنوی» ماسینیون بر بازتعریف تصویر ایران و تشیع در فضای فکری فرانسه است. این مقاله با هدف تبیین گذار او از خاورشناسی کلاسیک استعماری به پدیدارشناسی معنوی، از روش تحقیق تفسیری-پدیدارشناسانه بهره می‌گیرد. چارچوب نظری پژوهش بر مفاهیمی همچون «درون‌ماندگاری» و «جابه‌جایی ذهنی» استوار است. یافته‌ها نشان می‌دهد که ماسینیون با فراروی از شرق‌شناسی پوزیتیویستی، ایران را نه یک حاشیه جغرافیایی، بلکه «کانون تأویل» و «اقلیم معنوی» وحی اسلامی معرفی کرد. او با ردیابی تداوم «نورِ فَرّ ایزدی» در قالب «ولایت شیعی» و «حکمت اشراق»، پیوندی ساختاری میان هویت باستانی ایران و باطن اسلام برقرار ساخت. نتایج پژوهش حاکی از آن است که رویکرد ماسینیون ضمن تثبیت اصالت قرآنی تصوف، مسیر را برای تکوین مکتب «اسلام ایرانی» و گفت‌وگوی بین‌تمدنی هموار نموده است.

استناد: الوندکوهی، زهره؛ شوبیری، لیلا (۱۴۰۵). ایران به مثابه اقلیم هشتم: نقش سوژگی و تجربه عرفانی لویی ماسینیون در تکوین مکتب پدیدارشناسی معنوی. تحقیقات تاریخ ایران دوره اسلامی، ۳(۷)، ۷۱-۸۹.

<https://doi.org/10.71871/jhcin.2025.1212908>

© نویسندگان.

<https://doi.org/10.71871/jhcin.2025.1212908>

ناشر: دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات

مقدمه

لویی ماسینیون^۱ (۱۸۸۳-۱۹۶۲) از تأثیرگذارترین اسلام‌شناسان و ایران‌شناسان فرانسوی قرن بیستم به شمار می‌رود که رویکرد بدیع و چندوجهی‌اش، به ترسیم تصویری تازه از اسلام، تصوف و فرهنگ ایرانی در غرب انجامید. او که در دوره‌ای حساس از تاریخ می‌زیست که همزمان با اوج‌گیری توسعه استعماری فرانسه و بریتانیا و نیز نهادینه‌شدن علوم دینی به عنوان رشته‌ای دانشگاهی بود، در آثار خود تنش‌های متعددی را میان منطق علمی و منطق سیاسی، و نیز میان آکادمیسم محض و مأموریت تمدن‌ساز تجربه کرد. ویژگی منحصر به فرد ماسینیون در این بود که برخلاف بسیاری از خاورشناسان هم‌عصر خود که اسلام را از منظر برون‌نگر و صرفاً به مثابه «ابژه‌ای» علمی مطالعه می‌کردند، او با غوطه‌ور شدن در فرهنگ و زبان عربی و نیز با تجربه زیسته خود در جهان اسلام، رویکردی درون‌نگر و همدلانه را در پیش گرفت (کربن، ۱۹۷۰: ۳۴۶). این رویکرد نه تنها حاصل سال‌ها پژوهش آکادمیک در مؤسسات معتبری چون دانشگاه پاریس، مدرسه عالی مطالعات کاربردی و کالج دو فرانس، بلکه نتیجه زندگی عمیق در میان مسلمانان در مصر، عراق و سوریه و ارتباط نزدیک با کانون‌های برجسته علمی در دمشق بود. آنچه مطالعات ماسینیون را از پژوهش‌های هم‌عصرانش متمایز می‌سازد، تلفیق بی‌سابقه روش علمی دقیق با تجربه معنوی شخصی است که منجر به بازتعریف بنیادین مفاهیم کلیدی در حوزه اسلام‌شناسی، به‌ویژه درک تصوف و عرفان اسلامی و جایگاه استعلایی ایران در این منظومه فکری شد (ماسینیون، ۱۹۶۳: ۴۸-۴۵).

اهمیت و ضرورت واکاوی نقش ماسینیون در بازتعریف تصویر اسلام، تصوف و ایران در فرانسه از چند جنبه قابل تبیین است. نخست آنکه ماسینیون در دوره‌ای از تاریخ اسلام‌شناسی غربی فعالیت می‌کرد که گفتمان مسلط بر این حوزه، رویکردی تک‌بعدی و اغلب آغشته به پیش‌داوری‌های نژادی و دینی بود. در این دوره، بسیاری از پژوهشگران غربی تصوف را پدیده‌ای بیگانه و وارداتی از مسیحیت، هندوئیسم یا نوافلاطونی‌گری می‌دانستند و اساساً امکان شکل‌گیری عرفانی اصیل در بستر اسلام را انکار می‌کردند. ماسینیون با ارائه نظریه خاستگاه قرآنی تصوف در رساله تکمیلی خود با عنوان «پژوهشی در خاستگاه واژگان تخصصی عرفان اسلامی» (۱۹۲۲)، انقلابی در این حوزه پدید آورد و با تکیه بر فیلولوژی دقیق نشان داد که ریشه‌های تصوف را باید در متن مقدس اسلام جستجو کرد (ماسینیون، ۱۹۲۲: ۱۸). دوم آنکه رویکرد پدیدارشناسانه و هرمنوتیکی او، که بر ضرورت «درک» به جای «تبیین» و تمرکززدایی ذهنی^۲ برای ورود به جهان معنوی دیگری تأکید داشت، الگویی نوین در مطالعات دینی ارائه داد که الهام‌بخش نسل‌های بعدی پژوهشگران شد (آرنالدز، ۱۹۸۴: ۴۵). سوم آنکه توجه خاص ماسینیون به ایران و تشیع، و نقش او در معرفی چهره‌هایی همچون حلاج و سلمان فارسی به مخاطبان غربی، زمینه‌ساز گفت‌وگویی عمیق میان فرهنگ فرانسه و ایران شد که پیامدهای آن تا امروز در مطالعات ایران‌شناسی به وضوح قابل مشاهده است.

با وجود پژوهش‌های متعددی که تاکنون درباره ابعاد گوناگون زندگی و آثار ماسینیون انجام شده است، هنوز جنبه‌های ناگفته‌ای در این حوزه وجود دارد که نیازمند واکاوی دقیق‌تری است. بسیاری از مطالعات پیشین، عمدتاً بر جنبه‌های الهیاتی و گفت‌وگوی اسلام و مسیحیت در اندیشه ماسینیون متمرکز بوده‌اند و کمتر به تأثیر هم‌زمان سوژگی و تجربه معنوی او بر بازتعریف تصویر ایران و تشیع پرداخته‌اند. از سوی دیگر، تناقض‌ها و چالش‌های موجود در رویکرد او، از جمله نقدهای تند به ابن عربی و مکتب وحدت وجود از یک

^۱ - Louis Massignon

^۲ - Dépaysement

سو، و تحسین‌های بی‌حد از حلاج از سوی دیگر، همچنان نیازمند تحلیل عمیق‌تری است. همچنین چگونگی تعامل دیالکتیکی میان تجربه عرفانی و پژوهش علمی ماسینیون، پرسشی است که پژوهش حاضر می‌کوشد به آن پاسخ دهد و نشان دهد که چگونه این تلفیق، بازنمایی چندلایه و موقعیت‌مندی از فرهنگ ایرانی در غرب ایجاد کرده است.

نوآوری پژوهش حاضر در چند جنبه قابل طرح است. نخست آنکه این مقاله با اتخاذ روش تحقیق تفسیری-پدیدارشناسانه، هم‌زمان به واکاوی دو ساحت زندگی معنوی و فعالیت علمی ماسینیون می‌پردازد و نشان می‌دهد که چگونه این دو ساحت بر یکدیگر تأثیر متقابل داشته‌اند. دوم آنکه این پژوهش با تمرکز بر نقش ایران و تشیع به عنوان «قلمرو تعمیق معنوی»، به جنبه‌ای از آثار او می‌پردازد که کمتر مورد توجه قرار گرفته است. ماسینیون نه تنها به عنوان اسلام‌شناس، بلکه به عنوان ایران‌شناسی عمیقاً آشنا با عرفان خراسانی و تشیع، نقش مهمی در معرفی روح ایرانی به مخاطبان فرانسوی ایفا کرد. هدف اصلی این پژوهش، روشن کردن تأثیر هم‌زمان سوژگی و رویکرد علمی ماسینیون بر برداشت جامعه غربی از اسلام و فرهنگ ایرانی است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که لویی ماسینیون با تلفیق تحقیق علمی و تجربه معنوی خود، هم اصالت قرآنی تصوف را اثبات کرد و هم با معرفی ایران به عنوان «سرزمین معنویت» و شخصیت‌هایی چون حلاج و سلمان فارسی، افق‌های جدیدی در ایران‌شناسی فرانسه گشود. مهم‌ترین دستاورد او برای مطالعات ایرانی، تأکید بر این نکته بود که تجربه شخصی محقق می‌تواند به جای ایجاد مانع، به درکی عمیق‌تر از فرهنگ و معنویت ایران کمک کند.

پیشینه پژوهش

پژوهش در باب ابعاد گوناگون زندگی و آثار لویی ماسینیون، به عنوان یکی از چهره‌های تأثیرگذار در اسلام‌شناسی و ایران‌شناسی غرب، همواره مورد توجه محققان بوده است. بررسی این آثار نشان می‌دهد که غالب آن‌ها حول محور روش‌شناسی خاص او، رویکرد عرفانی‌اش به اسلام و نقش او در گفت‌وگوی ادیان متمرکز بوده‌اند. با این حال، شکافی در خصوص تحلیل هم‌زمان تأثیر تجربه معنوی و سوژگی ماسینیون بر بازتعریف تصویر ایران و تشیع در فرانسه دیده می‌شود که پژوهش حاضر در پی پر کردن آن است. مرور مطالعات پیشین نشان می‌دهد که هر یک از پژوهشگران از زاویه‌ای خاص به واکاوی اندیشه‌های ماسینیون پرداخته‌اند. از جمله، فریده علوی و سهیلا سعیدی (۱۳۹۸) در پژوهشی با عنوان «بررسی پاراتوپی در گفتمان ادبی عبدالحسین زرین‌کوب و لویی ماسینیون: روایت حلاج از شعله‌طور تا مصائب حلاج»، با تکیه بر نظریه پاراتوپی، به این نتیجه رسیدند که تفاوت در جایگاه گفتمانی و ایدئولوژیک نویسندگان، منجر به شکل‌گیری دو قرائت متفاوت از زندگی یک شخصیت تاریخی (حلاج) می‌شود. این پژوهش اهمیت موقعیت و سوژگی محقق را در تولید روایت تاریخی برجسته می‌کند. در مقاله‌ای دیگر، محمدرضا بارانی و وصال حسین‌اف (۱۳۹۷) با عنوان «تحلیل مطالعات شیعی لویی ماسینیون، بررسی دیدگاه‌ها و روش‌ها»، به ارزیابی دیدگاه‌های شیعی ماسینیون پرداخته و نتیجه گرفته‌اند که با وجود برخی خطاهای تاریخی، روش او مبتنی بر فهم همدلانه از پدیده دینی استوار بوده است.

در میان پژوهش‌های خارجی، رساله دکتری فلورانس اولیوری^۱ (۲۰۲۰) با عنوان «لویی ماسینیون و عرفان اسلامی: تحلیل تاریخ‌نگاری، روش‌شناسی و بازاندیشانه سهم او در اسلام‌شناسی» از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. اولیوری با رویکردی میان‌رشته‌ای، تنش میان منطق علمی و ایمانی را در آثار ماسینیون واکاوی کرده و اسلام‌شناسی او را صورتی از «معرفت موقعیت‌مند»

^۱ - Florence Ollivry

می‌داند که در آن زندگی معنوی پژوهشگر نقشی تعیین‌کننده دارد. همچنین پاتریک لد^۱ (۲۰۱۰) در کتاب «مسیرهایی به سوی اسلام درونی: ماسینیون، کوربن، گنون و شویون» به بررسی نقش این اندیشمندان در معرفی عرفان مسلمانان به غرب پرداخته و نشان می‌دهد که آن‌ها با تأکید بر تصوف و معنویت اسلامی، چالش‌گری در برابر دیدگاه‌های صرفاً حقوقی از اسلام ایجاد کرده‌اند. پیر روکالوه^۲ نیز در مقاله «لویی ماسینیون: مروج گفت‌وگوی اسلام و مسیحیت»، نقش ماسینیون را به عنوان مروج گفت‌وگوی اسلام و مسیحیت بررسی کرده و بر تأثیر نگاه عرفانی او بر این فرآیند تأکید دارد. این پژوهش‌ها، هر یک به نوبه خود، بر جنبه‌های بدیع و تأثیرگذار اندیشه ماسینیون صحنه می‌گذارند و زمینه را برای پژوهشی جامع‌تر در خصوص تأثیر تلفیقی رویکرد علمی و تجربه معنوی او بر بازتعریف تصویر ایران و تشیع فراهم می‌آورند.

روش پژوهش

پژوهش حاضر با هدف واکاوی تأثیر هم‌زمان تجربه معنوی و رویکرد علمی لویی ماسینیون بر بازتعریف تصویر اسلام، تصوف و ایران در فرانسه، از روش تحقیق تفسیری-پدیدارشناسانه بهره می‌گیرد. این روش برای مطالعه موضوعاتی که در آن‌ها لایه‌های معنایی عمیق، تجارب زیسته و سوژگی محقق یا کنشگر نقش محوری دارند، رویکردی مناسب به شمار می‌رود. وجه پدیدارشناسانه پژوهش به ما امکان می‌دهد تا با تمرکز بر «زیست جهان» ماسینیون و چگونگی ادراک و تجربه زیسته او از اسلام و تصوف، به درکی عمیق از معنایی که او برای این پدیده‌ها قائل بود، دست یابیم. در این راستا، تجربه عرفانی سال ۱۹۰۸ ماسینیون در بغداد و شیفتگی او به شخصیت حلاج، به عنوان «پدیده‌های» محوری برای فهم سیر تحول فکری و معنوی او تحلیل می‌شوند (دسترمو و مونسلون، ۱۹۹۴: ۹۲). از سوی دیگر، وجه تفسیری پژوهش، بر فهم چگونگی بازتاب این تجارب در آثار علمی و رویکرد هرمنوتیکی او متمرکز است. بدین ترتیب، با تکیه بر تحلیل محتوای کیفی آثار ماسینیون، از جمله رساله دکتری او در باب حلاج، مقاله‌ها، مکاتبات و نیز مطالعاتی که درباره او صورت گرفته، تلاش می‌شود تا تعامل دیالکتیکی میان «سوژگی» عارفانه و «عینیت» علمی در اندیشه او آشکار گردد. این روش، به ما اجازه می‌دهد تا فراتر از توصیف صرف دستاوردهای علمی ماسینیون، به چگونگی تأثیرگذاری تجارب وجودی او بر شکل‌گیری نظریه‌هایش، از جمله خاستگاه قرآنی تصوف و خوانش خاص او از چهره حلاج، پی ببریم.

۳. مبانی نظری

چارچوب نظری این پژوهش بر سه محور اصلی استوار است که برای تحلیل رویکرد و اندیشه لویی ماسینیون ضروری به نظر می‌رسد: زمینه‌های تاریخی و فرهنگی پیدایش شرق‌شناسی نوین در فرانسه، زیست جهان معنوی ماسینیون، و روش‌شناسی خاص او در مطالعه دین.

^۱ - Patrick Laude

^۲ - Pierre Rocalve

۱.۳. بستر تاریخی: گذار از شرق‌شناسی استعماری به علوم دینی

در آستانه قرن بیستم، فرانسه شاهد تحولی بنیادین در ساختار معرفت‌شناختی خود بود که از آن به عنوان «لایک شدن دانش دینی» یاد می‌شود. این فرآیند با جدایی رسمی علوم دینی از الهیات کلیسایی و تأسیس بخش پنجم در «مدرسه عالی مطالعات کاربردی»^۱ (EPHE) در سال ۱۸۸۶ به اوج رسید (آرون، ۱۹۵۹: ۴۵). در این دوره، مطالعه ادیان از یک امر ایمانی-تبلیغی به یک «پدیده انسانی»^۲ تبدیل شد که باید با متدولوژی تاریخی و فیلولوژیک واکاوی می‌شد.

در این دوران، اسلام‌شناسی فرانسوی در موقعیتی پارادوکسیکال قرار داشت. از یک سو، «منطق علمی» در کرسی‌هایی نظیر «کلژ دو فرانس»^۳ (تأسیس ۱۸۷۹) به دنبال کالبدشکافی متون و قواعد زبانی بود و از سوی دیگر، «منطق سیاسی» به دلیل گسترش مستعمرات در شمال آفریقا و شام، اسلام‌شناسی را شاخه‌ای از «جامعه‌نگاری استعماری» می‌دید (درنبرگ، ۱۹۰۳: ۶۷). اساتیدی چون هارتویگ درنبرگ،^۴ استاد ماسینیون، اگرچه مروج دقت نسخه‌شناسی آلمانی در فرانسه بودند، اما صراحتاً به شاگردان خود می‌آموختند که برای حکمرانی بر توده‌های مسلمان، تسلط بر زبان عربی و عقاید دینی آنان یک ضرورت استراتژیک است. در این بستر، شرق‌شناسی اروپایی یک‌دست نبود. شرق‌شناسی آلمانی (با چهره‌هایی چون فلیشر^۵ و نلدکه^۶) به دلیل فقدان مستعمرات گسترده، بیشتر به سمت فیلولوژی محض (مطالعه زبانی) و متون کلاسیک گرایش داشت. اما شرق‌شناسی فرانسوی و انگلیسی، به شدت میدانی و سیاسی بود. در فرانسه، تأسیس «مجله جهان اسلام»^۷ (RMM) در سال ۱۹۰۶ توسط آلفرد لو شاتلیه،^۸ تلاشی بود برای رصد کردن جنبش‌های اسلامی و بیداری سیاسی مسلمانان در جهت منافع جمهوری فرانسه (آلیوری، ۲۰۲۰: ۶۴). لویی ماسینیون در چنین فضایی رشد کرد، اما به سرعت علیه آن شورید. او با نقد آنچه «شک‌گرایی اعتداری»^۹ می‌نامید، استدلال کرد که خاورشناسان هم‌عصرش با نگاهی برون‌نگر و صرفاً انتقادی، حقیقت قدسی و «زنده» اسلام را به نفع «تحلیل‌های سیاسی» یا «کالبدشکافی‌های زبانی» قربانی کرده‌اند (آلیوری، ۲۰۲۰: ۵۹). ماسینیون معتقد بود که اسلام نه یک «ابژه» برای تشریح، بلکه یک «سوژه» برای گفتگو است.

اگرچه ماسینیون در مقاطعی به عنوان مشاور در کنار فرانسوا ژرژ-پیکو^{۱۰} حضور داشت، اما یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که او از این موقعیت برای انتقال صدای علمای مسلمان به سیاستمداران غربی استفاده می‌کرد. او در مقدمه کتاب «مطالعه خواسته‌های اسلامی» (۱۹۲۰)، با لحنی پیشرو، از جامعه ملل خواست که به استثمار اقتصادی پایان دهند و تأکید کرد که درک تحولات جهان اسلام مستلزم «تغییر مرکز ثقل ذهنی» اروپاییان است؛ یعنی گذار از نگاه استعماری به نگاه پدیدارشناختی که حق حاکمیت و اصالت معنوی مسلمانان را به رسمیت می‌شناسد (ماسینیون، ۱۹۱۲: ۸۰). بنابراین، گذار ماسینیون از شرق‌شناسی کلاسیک به علوم دینی نوین، تنها یک تغییر رشته نبود، بلکه یک «دگردیسی اخلاقی» بود. او با استفاده از ابزارهای علمی اساتیدش (نسخه‌شناسی و فیلولوژی)، آن‌ها

^۱ - École Pratique des Hautes Etudes

^۲ - Fait humain

^۳ - Collège de France

^۴ - Hartwig Derenbourg

^۵ - Fleischer

^۶ - Nöldeke

^۷ - Revue du Monde Musulman

^۸ - Alfred Le Chatelier

^۹ - Scepticisme apologétique

^{۱۰} - François Georges-Picot

را نه در خدمت سلطه، بلکه در خدمت «شفاف‌سازی معنوی» و معرفی عرفان ایرانی و اسلامی به عنوان قلّه‌های اندیشه بشری به کار گرفت. او نشان داد که شناخت «دیگری» تنها زمانی معتبر است که محقق، رنج و آرمان آن دیگری را از درون تجربه کند (ماسینیون، ۱۹۲۲: ۱۵۲).

۲.۳. زیست‌جهان ماسینیون؛ پدیدارشناسی «ایران» در آینه درون‌ماندگاری و جابه‌جایی ذهنی

زیست‌جهان معنوی ماسینیون، تجسم عینی روش‌شناسی اوست؛ جایی که مرز میان «محقق» و «موضوع تحقیق» فرو می‌ریزد. او با نفی فاصله‌گذاری سرد پوزیتیویستی، رویکرد «درون‌ماندگاری» را بنا نهاد (ماسینیون، ۱۹۶۳: ۴۰۰). از منظر او، فهم حقیقت یک فرهنگ، نه با نگرستن از بیرون، بلکه با «سکنی گزیدن» در مرکز آگاهی دیگری ممکن است. این فرآیند مستلزم یک «جابه‌جایی ذهنی»^۱ رادیکال بود؛ یعنی خروج ارادی از پیش‌فرض‌های عقلانیت غربی و پناهنده شدن به ساحت معنوی «دیگری» (ماسینیون، ۱۹۲۲: ۱۱۵). برای ماسینیون، این «دیگری» در عالی‌ترین شکل خود، در سیمای سلمان فارسی و حلاج تجلی یافت.

در این پارادایم، سلمان فارسی صرفاً یک شخصیت تاریخی نیست، بلکه نخستین پدیدارشناس «جابه‌جایی ذهنی» است. ماسینیون، سلمان را ایرانی جست‌وجوگری می‌دید که با هجرتی وجودی از ایران به حجاز، الگوی کامل «درون‌ماندگاری» در وحی سامی را رقم زد (ماسینیون، ۱۹۶۳: ۴۰۵). او معتقد بود سلمان با حفظ هویت ایرانی خود، چنان در روح اسلام مستحیل شد که به مقام «سلمان مَنّا» رسید. ماسینیون در مطالعات خود پیرامون سلمان، در واقع به دنبال بازسازی تجربه خود بود: چگونه یک «غریبه» می‌تواند به «محرم اسرار» تبدیل شود؟ از این رو، ایران در اندیشه او، نه یک ایژه جغرافیایی، بلکه یک «افق انتظار» است که در سلمان به وصال وحی می‌رسد. این درگیری وجودی در مواجهه با حلاج به اوج پدیدارشناختی خود می‌رسد. ماسینیون با استفاده از روش «باززیستن»^۲، کوشید تا رنج‌ها و شهودهای حلاج را در روح خود بازسازی کند. او حلاج را نه به عنوان یک متصوف عرب‌زبان، بلکه به عنوان «نبوغ ایرانی مصلوب» بازخوانی کرد (زرین‌کوب، ۱۳۷۷: ۶۵). از دیدگاه او، حلاج با فریاد «انا الحق»، فرآیند «درون‌ماندگاری» روح در ساحت الهی را به کمال رساند؛ همان مسیری که ماسینیون در روش‌شناسی خود برای محقق دین‌شناس قائل بود.

حضور فیزیکی ماسینیون در ایران و تأسیس «انستیتیوی مطالعات ایرانی»، امتداد همین جابه‌جایی ذهنی بود. او می‌خواست نشان دهد که برای فهم اسلام، باید از معبر ایران گذشت؛ چرا که ایران لایه «باطنی» و «زیباشناختی» وحی را نمایندگی می‌کند. تعامل او با نخبگانی چون علی شریعتی نیز بر همین پایه استوار بود: انتقال یک «پدیدارشناسی رهایی‌بخش» که در آن، شخصیت‌های تاریخی (مانند حلاج و سلمان) از دل کتاب‌های خطی بیرون آمده و به سوژه‌هایی زنده در زیست‌جهان معاصر تبدیل می‌شوند (رزاقی موسوی، ۱۳۸۸: ۷۹). با این حال، غنای زیست‌جهان او با کشف سهروردی به تکامل رسید. تعامل ماسینیون با میراث شیخ اشراق، مکمل تجربه او از حلاج بود تا بتواند «فلسفه نور» را نه به عنوان یک بحث انتزاعی، بلکه به عنوان روح جاویدان و حاکم بر تاریخ ایران درک کند. سهروردی برای او نماد بازگشت پیروزمندانه به اصالت ایرانی در بطن وحی بود؛ امری که زیست‌جهان ماسینیون را از یک شهود فردی به یک «ایران‌شناسی حکمی» ارتقا داد (کربن، ۱۹۷۰: ۵۸). بدین ترتیب، ایران برای ماسینیون، نه یک حوزه تخصصی، بلکه ساحت تحقیق «مرگ ارادی» محقق برای تولد در روح «دیگری» و درک اشراق بی‌پایان آن بود.

^۱ - Intromission

^۲ - Resuscitation

۳.۳. روش‌شناسی تفسیری - پدیدارشناسانه: «درون‌ماندگاری» و جابه‌جایی ذهنی

ماسینیون در روش‌شناسی متنی خود، به‌ویژه در اثر کلاسیک «مقاله‌ای درباره ریشه‌های زبان فنی عرفان اسلامی»، انقلابی در فهم منشأ تصوف ایجاد کرد. او با ابزار فیلولوژی (متن‌شناسی) در برابر فرضیه رایج آن زمان که تصوف را پدیده‌ای وارداتی (یونانی یا هندی) می‌دانست، قد علم کرد. ماسینیون با تحلیل دقیق «ایشیلاقات» (اصطلاحات فنی)، ثابت کرد که واژگانی چون «فنا»، «وقت» و «حال»، برآمده از بطن تدبر در قرآن هستند (ماسینیون، ۱۹۲۲: ۱۲). اما نقطه عطف این تحلیل هرمنوتیکی، جایگاهی است که او برای ایران و مکتب خراسان قائل است. او با ردّ «تر تأثیر آریایی» به معنای انحراف از اسلام، روایتی جدید ارائه داد: او نشان داد که ایرانیان، به‌ویژه در خراسان و بصره (با حضور عناصری چون حسن بصری و بعدها حلاج)، زبان فنی عرفان را به کمال رساندند. ماسینیون معتقد بود که «نبوغ زبانی ایرانیان»، مفاهیم انتزاعی قرآن را به یک «تجربه زیسته» و یک «زبان فنی دقیق» تبدیل کرد (ماسینیون، ۱۹۷۵: ۴).

او در واکاوی مکاتب قرن سوم هجری، پیوند میان زهد قرآنی و شهود ایرانی را در شخصیت‌هایی چون یازید بسطامی و حلاج به تصویر می‌کشد. در این چارچوب نظری، ایران نه یک «عنصر بیگانه»، بلکه «قلمرو تعمیق» است؛ جایی که وحی از پوسته کلامی و فقهی فراتر رفته و در ساحت اندیشه ایرانی به «حقیقت باطنی» بدل می‌شود. بدین ترتیب، هرمنوتیک ماسینیونی ثابت می‌کند که تصوف، «باطن اصیل شریعت» است که در جغرافیای معنوی ایران به عالی‌ترین بیان زبانی و وجودی خود دست یافته است (آرنالدز، ۱۹۹۹: ۷). او با بازخوانی متونی چون آثار روزبهان بقلی و عطار، نشان می‌دهد که چگونه زبان فارسی و سنت ایرانی، به ظرفی برای صیانت از اصیل‌ترین شهودهای قرآنی تبدیل گشتند.

ماسینیون با نفی قاطع پوزیتیویسم علمی و شرق‌شناسی صرفاً فیلولوژیک عصر خود، روشی را بنا نهاد که به طور بنیادین بر مفهوم «درک»^۱ از طریق همدلی و مشارکت وجودی، به جای «تبیین»^۲ علی و معلولی استوار بود (آرنالدز، ۱۹۸۴: ۴۴). این روش‌شناسی که از آن با عنوان «پدیدارشناسی همدلانه» یاد می‌کنیم، ریشه در تحول وجودی خود او در بغداد و رویارویی با چهره حلاج داشت و بعدها در آثارش به بلوغ نظری رسید. ماسینیون به خوبی دریافته بود که مطالعه پدیده‌های دینی، به ویژه عرفان، با روش‌های مرسوم علوم طبیعی که مبتنی بر مشاهده خنثی و جدا افتادن سوژه از ابژه است، نه تنها ناقص، بلکه گمراه‌کننده است. از دیدگاه او، فهم دین نیازمند نوعی حضور وجودی و مشارکت عاطفی از سوی پژوهشگر است؛ رویکردی که ریشه در سنت هرمنوتیک آلمانی و اندیشه‌های دیلتای درباره تمایز میان علوم طبیعی و علوم انسانی داشت (آرون، ۱۹۵۹: ۳۲). او بر این باور بود که پدیده‌های دینی را تنها از طریق «درون‌ماندگاری» و قرار دادن خود در مرکز اندیشه و زیست جهان «دیگری» می‌توان به درستی فهمید. این روش، «سوژگی» محقق را نه یک سوگیری مزاحم، بلکه به‌عنوان ابزاری ضروری برای فهم لایه‌های پنهان عرفان تلقی می‌کند، چنان‌که ژاک وردنبورگ اشاره دارد، اسلامی که ماسینیون دید، یک «اسلام ماسینیونی» بود که دقیقاً به واسطه همین درگیری شخصی به حقیقت آن دست یافت (واردنبورگ، ۱۹۶۳: ۱۳۹).

این روش‌شناسی بر دو رکن اساسی استوار است: نخست، جابه‌جایی ذهنی که به معنای خروج از چارچوب‌های آشنای فرهنگ خویش و ورود به فضای بیگانه «دیگری» است. این جابه‌جایی مستلزم نوعی «مرگ ارادی» معرفتی است تا محقق چنان در روحیه دین مورد مطالعه غوطه‌ور شود که گویی آن را از درون زیست می‌کند؛ چنان‌که او در مکاتباتش با محمد ارکون بر این ضرورت تأکید

^۱ - Verstehen

^۲ - Erklären

می‌ورزید (ارکون، ۱۹۸۴: ۵۳). این جابه‌جایی ذهنی، در واقع تکرار مُدالِ هجرت وجودی سلمان فارسی از ایران به حجاز است؛ همان‌گونه که محقق برای فهم حقیقت باید از وطنِ ذهنی خود هجرت کند. رکن دوم، باززیستن متن است؛ جایی که مطالعه متون عرفانی از یک تمرین آکادمیک فراتر رفته و به مشارکت عاطفی بدل می‌شود. پژوهشگر باید رنج‌ها و شوریدگی‌های عارف را چونان یک فیلم در روح خود بازسازی کند تا به لایه‌های پنهان معنا دست یابد. این «باززیستن»، رابطه دیالوگی با متن را جایگزین برخورد با متن به مثابه یک شیء مرده می‌کند. این تحول روش‌شناختی، ریشه در واقعه کشتی بخاری (۱۹۰۸) داشت؛ جایی که مرزهای میان محقق و موضوع تحقیق (حلاج) در یک تجربه عرفانی در هم شکست و پژوهش را به یک سفر وجودی بدل کرد که در آن، ایران و عرفان خراسانی به عنوان بستر اصلی تجلی این معانی، جایگاهی محوری یافتند (گاردت، ۱۹۷۱: ۱۰۴).

۴.۳. هرمنوتیک واژگان؛ تجلی «درون‌ماندگاری» در زبان فنی عرفان ایرانی

در این لایه از چارچوب نظری، ماسینیون ثابت می‌کند که زبان فنی تصوف، نه یک وام‌گیری بیرونی یا محصول اثرگذاری جانبی فلسفه‌های بیگانه، بلکه نتیجه‌ی مستقیم «درون‌ماندگاری» عمیق عارفان در بطنِ متن قرآن است (ماسینیون، ۱۹۵۴: ۱۲). او با ردِ قاطعِ تزه‌ای استعماری که روح ایرانی را مایه انحراف از سادگی اولیه اسلام می‌دانستند، پارادایم جدیدی ارائه داد که در آن، ایران به عنوان «قلمرو تعمیق واژگانی» شناخته می‌شود. از منظر او، اصطلاحات کلیدی عرفان (مانند لایه‌های قلب در اندیشه علاءالدوله سمنانی یا مفاهیم تجلی و سُکر در آثار روزبهان بقلی)، محصول جابه‌جایی ذهنی این عارفان از سطح زبان روزمره و اداری به عمقِ زبانِ قدسی و باطنی است (بقلی شیرازی، ۱۹۸۱: ۴۵). ماسینیون با تمرکز بر مکتب خراسان، استدلال کرد که ایرانیان با استفاده از ظرفیت‌های شهودی و نبوغ زبانی خود، توانستند «باطن» کلمات قرآنی را استخراج کرده و به آن‌ها غنای وجودی ببخشند.

نکته حائز اهمیت در این هرمنوتیک آن است که ریشه‌یابی ماسینیون تنها به واکاوی صرفِ واژگان عربی محدود نمی‌ماند؛ او فراتر از فیلولوژیِ مرسوم، به دنبال ردیابی «نورِ شهودی ایرانی» در کالبدِ اصطلاحاتِ اسلامی است (ماسینیون، ۱۹۲۲: ۳۰۵). او معتقد بود که عارفان ایرانی توانستند معنای پنهان در کلمات و حیانی را با شهود باستانی خود پیوند بزنند. اوج این تحلیل هرمنوتیکی در مفهوم «اشراق» تجلی می‌یابد؛ اصطلاحی فنی که در آن، ساختارِ زبانِ سامی و خردِ پیرِ ایرانی به یک سنتز نهایی دست می‌یابند. در واقع، ماسینیون با تبیین مفهوم اشراق، زمینه‌ی نظری لازم را برای درک پیوند میان وحی قرآنی و حکمتِ انوار فراهم می‌کند؛ جایی که واژه از دلالت‌های لغوی فراتر رفته و به مقام «نور» ارتقا می‌یابد (کربن، ۲۰۰۵: ۸۸).

در این فرآیند، روش «باززیستنِ متن» نقشی کلیدی دارد. ماسینیون معتقد بود محقق نباید صرفاً واژه‌نامه بنویسد، بلکه باید «پیشِ قلب» عارف را در پس هر اصطلاح حس کند. او ثابت کرد که عرفانِ حلاج و پیروانِ ایرانی‌اش، عالی‌ترین شکل وفاداری به وحی است؛ زیرا آن‌ها از ظاهرِ کلام به «درون» معنا ماندگار شدند و با جابه‌جایی ثقلِ معنایی، واژگان را از قیدِ زمان و مکان رها کردند (ماسینیون، ۱۹۷۵: ۲۰۲). این رویکرد، ایران را به عنوان حافظِ اصالتِ اسلام معرفی می‌کند؛ جغرافیایی معنوی که در آن، نبوغ ایرانی توانست زبانِ سامی را از یک ساختارِ حقوقی-فقهی صرف، به یک زبانِ نمادین، وجودی و «اشراقی» ارتقا دهد. این هرمنوتیک نور، پیش‌درآمدی ضروری برای فهم جایگاه سهروردی است که در بخش یافته‌ها به عنوان معمارِ این وطنِ معنوی واکاوی خواهد شد.

۴. یافته‌های پژوهش

تحلیل یافته‌های این بخش نشان می‌دهد که ماسینیون چگونه با عبور از تقلیل‌گرایی شرق‌شناسی کلاسیک، «ایران» را نه به مثابه یک حاشیه بر جهان عرب، بلکه به عنوان کانون تأویل و بازآفرینی معنویت اسلامی در تاریخ در نظر گرفته است. او با استفاده از مفاهیم «جابه‌جایی ذهنی» و «درون‌ماندگاری»، هویت ایرانی را در سه لایه تلاقی با تصوف (حلاج)، تشیع نخستین (سلمان) و حکمت (سهروردی) واکاوی می‌کند تا نقش تاریخی ایران در تغییر پارادایم اسلام‌شناسی روشن گردد.

۱.۴. آنالیز پدیدارشناختی «دراما»ی حلاج: تجلی نبوغ ایرانی در قلب بغداد

تحلیل ماسینیون از حلاج، فراتر از یک بررسی بیوگرافیک، نوعی آنالیز دراماتیک از روح انسانی در کشاکش با حقیقت است. اثر چهارجلدی او، «مصائب حلاج»، حلاج را در مرکز یک شبکه پیچیده قرار می‌دهد، اما ماسینیون آگاهانه بر اصالت ایرانی او (برآمده از بیضاء فارس) تأکید می‌کند تا نشان دهد چگونه شهود ایرانی در تقابل با عقلانیت دیوان‌سالار بغداد، حماسه‌ای عرفانی می‌آفریند (ماسینیون، ۱۹۷۵: ۷۷). تحلیل یافته‌ها در این بخش به سه نکته اساسی اشاره دارد:

الف) پدیدارشناسی «أنا الحق» و درون‌ماندگاری سوژه: ماسینیون نشان می‌دهد که عبارت «أنا الحق»، نه یک ادعای منیت، بلکه غایت «درون‌ماندگاری» است؛ لحظه‌ای که سوژه ایرانی (حلاج) چنان در ابژه (حق) مستحیل می‌شود که خداوند از زبان او سخن می‌گوید (ماسینیون، ۱۹۱۲: ۲۴۸). او این پدیده را در قالب «گفتارهای تنوایاتیک» تفسیر می‌کند. ماسینیون بر این باور بود که این جسارت عرفانی و عبور از ظواهر زبان، ریشه در میراث شهودی ایران دارد که اسلام را نه یک قانون سرد، بلکه یک تجربه وجودی می‌دید. او با بازخوانی عطار نیشابوری، حلاج را تداوم همان نوری می‌داند که بر موسی تجلی کرد، با این تفاوت که در حلاج، این نور در کالبد یک ایرانی تجلی یافته است (الیوری، ۲۰۲۰: ۴۲).

ب) جابه‌جایی ذهنی و درام شهادت: تحلیل پدیدارشناختی صحنه اعدام حلاج در آثار ماسینیون، بازنمایی یک «جابه‌جایی ذهنی» دوجانبه است. از یک سو، حلاج از حصار تن و جغرافیا به سوی حقیقت مطلق هجرت می‌کند، و از سوی دیگر، ماسینیون خود را در رنج حلاج شریک می‌سازد تا حقیقت او را بفهمد (آرنالدز، ۱۹۶۴: ۱۷۲). او حلاج را «قدیس ایرانی اسلام» می‌نامد که با خون خود، وجدان امت را بیدار کرد. این نگاه تطبیقی (مقایسه با مسیح) برای ماسینیون ابزاری بود تا ثابت کند معنویت ایرانی، ظرفیت بازآفرینی مفاهیم جهانی را در بطن اسلام دارد.

ج) حلاج به مثابه «قطب‌نمای معنوی» ایران: ماسینیون حلاج را از جایگاه یک مطرود تاریخی به «قطب‌نمای معنوی» تمدن ایرانی-اسلامی تبدیل کرد. او با تحلیل دقیق واژگان فنی حلاج، ثابت کرد که اندیشه‌های او نه انحراف، بلکه «باطن» اصیل وحی است که در جغرافیای معنوی ایران بالیده است (گاردت، ۱۹۷۱: ۱۰۳). این یافته‌ها نشان می‌دهد که برای ماسینیون، حلاج کلید درک مسیری است که در آن، ایران از طریق تصوف، به بازتعریف هویت اسلامی خود می‌پردازد (ماسینیون، ۱۹۶۳: ۵).

۲.۴. تشیع به مثابه «تداوم ولایت» در نگاه ماسینیون

ماسینیون تشیع را نه یک انشعاب سیاسی، بلکه «بُعْدِ باطنی اسلام» و تجلی تداوم ولایت می‌نگریست که در بستر فرهنگ ایرانی عمق یافت. او با تمرکز بر مفهوم «موالی» و نقش محوری ایرانیان در صدر اسلام، یافته‌های خود را بر محور شخصیت سلمان استوار می‌کند.

۲.۴.۱. سلمان فارسی؛ پدیدارشناسی پیوند و امانتداری

برجسته‌ترین یافته ماسینیون در این لایه، تحلیل شخصیت سلمان فارسی به عنوان «نخستین ایرانی محمدی» است. او در کتاب «سلمان پاک»، سلمان را نمادِ کمالِ «جابه‌جایی ذهنی» می‌داند:

(الف) سلمان به مثابه میانجی وجودی: سلمان ایرانی، با هجرت از سنت‌های باستانی و رسیدن به آیین محمدی، نخستین تجربه «درون‌ماندگاری» ایرانیان در وحی سامی را رقم زد. او در تحلیل ماسینیون، «دروازه ورود روح ایرانی به ساحتِ قدسی» است (ماسینیون، ۱۹۶۳: ۴۰۱).

(ب) خرد ایرانی در خدمت وحی: ماسینیون با جدی گرفتن حدیث «سلمانُ منا اهل البیت»، سلمان را نمادِ پیوندِ «خرد پیر ایرانی» با «وحیِ جویایِ حقِ سامی» می‌بیند. سلمان برای او، امینِ اسراری است که اسلام را برای ایرانیان بومی‌سازی کرد و آن را از قالب یک دینِ قومی به یک معنویتِ جهان‌شمول ارتقا داد.

(ج) ولایت به مثابه میراث ایرانی: ماسینیون معتقد است که وفاداریِ ایرانیان به اهل بیت، از طریقِ «الگوی سلمانی» شکل گرفته است؛ الگویی که در آن، هویت ایرانی نه در تقابل با اسلام، بلکه در مقامِ «شاهد» و «حافظِ باطنِ دین» بازتعریف می‌شود (ماسینیون، ۱۹۲۲: ۳۱۵).

یکی از بدیع‌ترین و ماندگارترین بخش‌های تحلیل ماسینیون، رویکرد او به تشیع و پیوند آن با فرهنگ ایران است. برخلاف بسیاری از خاورشناسان که تشیع را صرفاً یک انشعاب سیاسی بر سر جانشینی پیامبر می‌دیدند، ماسینیون آن را «بُعْدِ باطنی و اسرارآمیز اسلام» و تجلی «تداوم ولایت» در تاریخ مسلمانی می‌نگریست. این توجه ویژه به تشیع که در سفرهای اولیه او به عراق و زیارت اماکن مقدس شیعی در نجف، کربلا و کوفه آغاز شده بود، در بستر فرهنگ ایرانی به بار نشست و عمق و غنای بی‌سابقه‌ای یافت (گریل، ۱۹۹۱: ۶۰). مجموعه مقالات «لویی ماسینیون و ایران» که به کوشش ایو پیرونک و یان ریچارد منتشر شده، به روشنی نشان می‌دهد که چگونه ایران و تشیع در کانون پژوهش‌های پدیدارشناسانه این خاورشناس فرانسوی قرار داشته است. او با عبور از شرق‌شناسی صرفاً متنی و فاصله‌دار، کوشید تشیع را از درون و با همان حسی که یک شیعه معتقد به آن می‌نگرد، فهم و تفسیر کند (ژامبه، ۲۰۰۰: ۳۵).

۳.۴. حکمت اشراق؛ سهروردی و بازگشت به «نور» ایران‌زمین

اگر حلاج برای ماسینیون نمادِ «شورِ وجودی» و سلمان نمادِ «هجرتِ پدیدارشناختی» بود، شهاب‌الدین سهروردی در یافته‌های او جایگاه «معمارِ وطنِ معنوی» را دارد. ماسینیون معتقد بود که سهروردی با پیوند دادن «خسروانیات» (حکمت ایران باستان) به «اشراقیات» (نور محمدی)، فرآیندِ درون‌ماندگاری را به کمال رسانده است (ماسینیون، ۱۹۵۴: ۱۵). تحلیل یافته‌ها در این بخش بر سه محور استوار است:

الف) احیای فرّ ایزدی در کالبد وحی: ماسینیون سهروردی را کسی می‌دید که توانست مفهوم اصیل ایرانی «فرّ» یا «نورِ شکوه» را در قالب «نورُ الانوار» قرآنی بازتعریف کند. از منظر پدیدارشناسی ماسینیون، سهروردی با یک «جابه‌جایی ذهنی» معکوس، از فلسفه مشایی یونان‌زده به سوی «شرق حقیقت» (ایران معنوی) هجرت کرد (ژامبه، ۱۹۸۱: ۴۲). او نشان داد که سهروردی با بازخوانی نمادهای ایران باستان، در واقع به دنبال بازیابی اصالت ایرانی اسلام بود.

ب) ایران به مثابه «اقلیم هشتم»: یکی از کلیدی‌ترین یافته‌های ماسینیون (که بعدها مورد بسط هنری کرین نیز قرار گرفت)، درک مفهوم جغرافیای ملکوتی در آثار سهروردی است. ماسینیون معتقد بود که برای سهروردی، «ایران» نه یک مرز سیاسی، بلکه یک «اقلیم معنوی» است؛ جایی که در آن عالم مثال^۱ بر زمین تجلی می‌یابد (کرین، ۱۹۸۱: ۴۰). این یافته نشان می‌دهد که پدیدارشناسی ماسینیون چگونه از متن فراتر رفته و به یک «پدیدارشناسی مکانِ قدسی» تبدیل می‌شود که مرکز ثقل آن ایران است.

ج) سنتر نهایی؛ تداوم نور از سلمان تا سهروردی: ماسینیون در تحلیل نهایی خود، نوعی پیوند باطنی میان سلمان فارسی و سهروردی برقرار می‌کند. او معتقد بود که سهروردی همان «خرد ایرانی» سلمان را به زبان فلسفی و حکمی ترجمه کرد (گریل، ۱۹۹۱: ۵۵). در این نگاه، حکمت اشراق تداوم همان مسیری است که با هجرت سلمان آغاز شد و با خونِ حلاج آبیاری گشت. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که ماسینیون، سهروردی را نه یک فیلسوف صرف، بلکه «ناجی میراث معنوی ایران» در برابر هجوم عقلانیتِ صوری می‌داند.

۴.۴. از باستان‌شناسی تا پدیدارشناسی حکمت؛ میراث ماسینیون در تکوین مکتب «اسلام ایرانی» کرین

تحلیل یافته‌های این پژوهش در لایه‌ی نهایی خود نشان می‌دهد که میراث لویی ماسینیون در ایران‌شناسی، فراتر از کشفیات متنی، یک «چرخش پارادایمیک» در روش‌شناسی مطالعات شرقی بوده است. این بخش به واکاوی چگونگی انتقال این مشعل معنوی به هانری گُربن و تثبیت نظریه «اسلام ایرانی» می‌پردازد.

الف) تحول در روش‌شناسی: ارتقای ایران از «ابژه تاریخی» به «حقیقت معنوی»
ماسینیون با عبور از شرق‌شناسی کلاسیک که ایران را صرفاً در دو ساحت «باستان‌شناسی شکوه هخامنشی- ساسانی» یا «حوزه نفوذ سیاسی مدرن» مطالعه می‌کرد، دانشی «فلسوفانه» را بنیان نهاد. یافته‌ها نشان می‌دهد که او با محوریت بخشیدن به مفاهیمی چون «نور» و «ولایت»، ایران را از یک موضوع صرفاً موزه‌ای به یک «حقیقت زنده و استعلائی» ارتقا داد (آرنالدز، ۱۹۸۴: ۴۳). در این رویکرد، ایران دیگر نه یک حاشیه بر جهان عرب، بلکه کانونِ تأویلِ وحی است که در آن عرفان و فلسفه نه دانش‌هایی تبعی، بلکه «هویت اصلی» تمدنی محسوب می‌شوند.

ب) اعطای رسالت معنوی: پیوند ماسینیون و گُربن

یکی از نقاط عطف تاریخ ایران‌شناسی، دیدار سال ۱۹۲۹ است؛ جایی که ماسینیون با سپردن نسخه‌ی خطی «حکمة الاشراق» سهروردی به هانری گُربن جوان، در واقع یک «رسالت پدیدارشناختی» را به او تفویض کرد (کرین، ۱۹۸۱: ۳۹).

^۱ - Malakut

- **نهادینه‌سازی سنت اشراقی:** کُربن با تأسی از نگاه ماسینیون، «کتابخانه ایرانی»^۱ را در تهران بنیان گذاشت تا آثار نبوایی چون ملاصدرا و سید حیدر آملی را به جهان بشناساند.
- **استمرار نگاه ماسینیونی:** این تلاش‌ها نشان‌دهنده تداوم همان نگاهی است که ایران را «جایگاه تجلی»^۲ معنویت اسلامی می‌دید؛ مسیری که از شهود ماسینیون آغاز و در پژوهش‌های سیستماتیک کُربن به کمال رسید.

ج) نظریه «اسلام ایرانی» و سنتز حکمت خسروانی

- یافته‌های این بخش نشان می‌دهد که ماسینیون و کُربن به خوانشی متمایز از اسلام دست یافتند که در آن، تاریخ ایران نه یک گسست، بلکه یک «تداوم نورانی» است (ژامبه، ۲۰۰۰: ۳۱).
- **تأویل به جای انشقاق:** در این نگاه، «اسلام ایرانی» نه یک انشعاب سیاسی، بلکه نوعی «تأویل معنوی» است که در آن عناصر کهن ایرانی (حکمت خسروانی) با تعالیم اسلامی ترکیب شده‌اند.
 - **وحدت وجودی از ایران باستان تا تشیع:** ماسینیون معتقد بود «فرّ ایزدی» ایران باستان در دوران اسلامی به صورت «نور محمدی» و «ولایت علوی» بازتولید شده است (ماسینیون، ۱۹۵۴: ۲۷). این پیوند باطنی میان «سلمان»، «حلاج» و «سهروردی»، زنجیره‌ای را می‌سازد که حقیقت واحدی را در قالب‌های مختلف تاریخی ظهور می‌دهد.

د) نقد تاریخی

اگرچه رویکرد ماسینیون و کُربن بعدها توسط برخی پژوهشگران به دلیل «سوگیری معنوی» یا «گرایش‌های خاص شیعی» مورد نقد قرار گرفت، اما تحلیل نهایی یافته‌ها حاکی از آن است که این مکتب توانست ایران‌شناسی را از یک ابزار استعماری به یک «دیالوگ وجودی» تبدیل کند. ماسینیون با تبدیل ایران از یک «مکان جغرافیایی» به یک «اقلیم معنوی»، راه را برای درکی عمیق‌تر از سهم ایرانیان در ساختار باطنی توحید گشود (ماسینیون، ۱۹۵۴: ۲۱).

۵.۴. ایران به مثابه «جایگاه تجلی»؛ سنتز پدیدارشناختی وحی سامی و حکمت ایرانی

تحلیل جامع یافته‌های پژوهش در این بخش نشان می‌دهد که ماسینیون در سیر تطور اندیشه‌ی خود، به درکی بنیادین از اصالت «اسلام ایرانی» دست یافت. او با فراروی از مرزهای جغرافیایی، ایران را نه یک ایالت در قلمرو خلافت، بلکه یک «جایگاه تجلی»^۳ تعریف کرد؛ سرزمینی که در آن، اسلام نه به مثابه یک آیین تحمیلی، بلکه به عنوان حقیقتی که «دیگر بار زاده شد»، مورد پذیرش قرار گرفت. از منظر پدیدارشناسی ماسینیون، اگر قلمرو حجاز ساحت «تنزیل» و فرود وحی در کالبد زبان عربی بود، جغرافیای معنوی ایران ساحت «تأویل» و بازآفرینی معنویت اسلامی در قالب حکمت و عرفان گشت (ماسینیون، ۱۹۵۴: ۲۷). این شهود ساختاری، سنگ‌بنای نظریه‌ای شد که بعدها هانری کُربن آن را در چهارگانه سترگ خود، «اسلام ایرانی»، به کمال رساند.

^۱ - Bibliothèque Iranienne

^۲ - Theophany

^۳ - Lieu de manifestation

در لایه‌ای عمیق‌تر، ماسینیون قائل به نوعی «تداوم نوری»^۱ میان میراث باستانی ایران و باطن‌تشیع بود. یافته‌های این بخش بر این حقیقت استوار است که «نور» در تفکر ماسینیون، حلقه وصل سنت‌های توحیدی است. او معتقد بود مفهوم کهن «فرّه ایزدی» (خره) در حکمت خسروانی، با ظهور اسلام نه تنها از بین نرفت، بلکه در یک دیالکتیک وجودی، در کالبد «نور محمدی» و مفهوم «ولایت» بازتولید شد (ماسینیون، ۱۹۶۳: ۳۴). از این منظر، ولایت علوی و امامت شیعی برای ماسینیون، تجلی همان شکوه ایزدی است که این بار در ظرف نبوت خاتم، رسالت صیانت از باطن دین را بر عهده گرفته است (ژامبه، ۲۰۰۰: ۳۸).

در نهایت، این بخش از یافته‌ها تأکید می‌کند که از نظر ماسینیون، هویت ایرانی در تلاقی با اسلام، به یک «رسالت جهانی» دست یافته است. ایران با تبدیل «قانون» به «تجربه وجودی» (از طریق حلاج) و تبدیل «فلسفه» به «اشراق» (از طریق سهروردی)، به موتوری محرک برای حیات باطنی اسلام بدل شد. این نگاه، ایران‌شناسی را از یک واکاوی تاریخی در گذشته‌ی دور، به یک «پدیدارشناسی زنده» پیوند می‌زند که در آن، حقیقت معنوی ایران، همواره در حال «شدن» و بازآفرینی است.

علی‌رغم دستاوردهای نوین لویی ماسینیون در عبور از شرق‌شناسی تقلیل‌گرا، رویکرد پدیدارشناسانه او با چالش‌های روش‌شناختی قابل‌توجهی روبه‌روست که واکاوی آن‌ها برای درک دقیق‌تر جایگاه مکتب وی ضروری است. نخستین نقد جدی، معطوف به خطر ذهنیت‌گرایی مفرط در تاریخ‌نگاری اوست؛ منتقدان بر این باورند که ماسینیون در جستجوی حقایق قدسی، گاه واقعیت‌های عینی و اسنادی را به نفع شهودهای شخصی و تجربه درونی خود مصادره کرده است، تا جایی که مرز میان گزارش ابژکتیو تاریخی و تخیل فعال پدیدارشناسانه مخدوش می‌گردد. از سوی دیگر، تمرکز او بر چهره‌های استثنایی و عرفانی نظیر حلاج یا سلمان فارسی، نوعی ذات‌گرایی معنوی را پدید آورده که ممکن است ابعاد اجتماعی، فقهی و سیاسی زندگی اکثریت مسلمانان را در حاشیه قرار دهد. همچنین، هرمنوتیک همدلانه او از منظر تفاوت‌های الهیاتی مورد پرسش است؛ چرا که او با استفاده از دستگاه فکری کاتولیک و مفاهیمی چون رنج و فداکاری به سراغ فهم اسلام می‌رود که این امر می‌تواند منجر به نوعی تقارن اجباری میان دو سنت دینی و نادیده گرفتن تمایزات بنیادین آن‌ها شود. در واقع، روش او در مرز باریکی میان کشف حقیقت تاریخی و خلق معنای شخصی حرکت می‌کند.

۵. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر به واکاوی نقش لویی ماسینیون در بازتعریف تصویر اسلام، تصوف و فرهنگ ایرانی در فرانسه پرداخت و نشان داد که چگونه تلفیق بی‌سابقه «سوژگی عرفانی» و «دقت علمی» می‌تواند به تولد پارادایمی نوین در مطالعات شرقی منجر شود. یافته‌های این تحقیق تأیید می‌کند که ماسینیون با فراوری از مرزهای شرق‌شناسی کلاسیک که غالباً در بند نگاهی برون‌نگر، پوزیتیویستی و گاه استعماری بود، به روش‌شناسی منحصر به فردی دست یافت که فهم «دیگری» را نه از طریق تحلیل آماری و کالبدشکافی متنی صرف، بلکه از معبر «درون‌ماندگاری» و «جابه‌جایی ذهنی» ممکن ساخت.

تجزیه و تحلیل زیست‌جهان معنوی ماسینیون نشان داد که او «ایران» را نه به عنوان یک واحد جغرافیایی یا سیاسی در حاشیه خلافت اسلامی، بلکه به مثابه یک «اقلیم معنوی» و کانون تأویل وحی بازخوانی کرده است. در این چارچوب، هویت ایرانی در آثار او در سه ساحتِ دراماتیک و پدیدارشناختی تبلور یافت: شور وجودی حلاج، هجرت ولایی سلمان فارسی و حکمت نوری سهروردی. ماسینیون با تمرکز بر این سه چهره، ثابت کرد که نبوغ ایرانی نه تنها با اسلام در تضاد نبوده، بلکه موتور محرک تمدن اسلامی برای عبور

^۱ - Continuité lumineuse

از پوسته سخت احکام فقهی به مغز معنوی و عرفانی وحی بوده است. یکی از کلیدی‌ترین دستاوردهای این پژوهش، تبیین هرمنوتیک واژگان در اندیشه‌ی ماسینیون بود. او با اثبات خاستگاه قرآنی واژگان فنی تصوف، به انکار امکان عرفان اصیل اسلامی پایان داد و نشان داد که زبان فنی عرفان، محصول درگیری وجودی عارفانی چون حلاج و مشایخ خراسان با متن وحی است. این یافته، ایران را به عنوان «قلمرو تعمیق واژگانی» معرفی می‌کند؛ جایی که واژگان سامی در ظرف روح ایرانی، غنای وجودی یافته و از دلالت‌های لغوی به مقام «نور» و «شهود» ارتقا یافته‌اند. در لایه‌ای دیگر، این پژوهش نشان داد که تشیع در نگاه ماسینیون، تداوم باطنی ولایت است که در پیوند با الگوی «سلمان»، به میراث معنوی ایرانیان بدل گشته است. او با پیوند دادن مفهوم «فرّ ایزدی» ایران باستان به «نور محمدی» و «ولایت علوی»، زنجیره‌ای نورانی را ترسیم کرد که گسست‌های تاریخی میان ایران پیش از اسلام و دوران اسلامی را ترمیم می‌کند. این سنتز پدیدارشناختی، ایران را به صاحب «تأویل» بدل کرد؛ سرزمینی که در آن اسلام نه به مثابه یک آیین تحمیلی، بلکه به عنوان حقیقتی که در کمال اشراق سهروردی و فدakarی حلاج «دیگر بار زاده شد»، مورد پذیرش قرار گرفت.

میراث ماسینیون، چنان‌که در این مقاله واکاوی شد، تنها محدود به کشفیات متنی در باب حلاج یا سلمان نبود؛ بلکه او رسالتی پدیدارشناختی را بنیان نهاد که با سپردن مشعل به هانری گُربن، به شکل‌گیری مکتب «اسلام ایرانی» انجامید. این چرخش پارادایمیک، ایران‌شناسی را از یک دانش باستان‌شناختی موزه‌ای به یک «دیالوگ وجودی» تبدیل کرد. نقد ماسینیون به شرق‌شناسی عصر خود، در واقع نقد به «بی‌طرفی کاذب» محقق بود؛ او نشان داد که حقیقت یک فرهنگ قدسی تنها زمانی گشوده می‌شود که محقق، رنج و آرمان آن فرهنگ را در روح خود «باززیست» کند.

در نهایت، می‌توان نتیجه گرفت که لویی ماسینیون با جایگزین کردن «درک»^۱ به جای «تبیین»^۲ به مخاطب غربی آموخت که ایران، لایه «باطنی» و «زیباشناختی» وحی را نمایندگی می‌کند. او با تبدیل ایران از یک «موضوع تحقیق» به یک «سوژه زنده»، راه را برای گفت‌وگوی بین‌تمدنی اصیلی گشود که در آن، مفاهیم جهانی معنویت بر بستر فرهنگ ایرانی بازتعریف می‌شوند. اگرچه رویکرد او ممکن است در نگاه محض تاریخی با نقدهایی روبه‌رو باشد، اما قدرت اثرگذاری او در معرفی سهم ایرانیان در ساختار باطنی توحید، همچنان به عنوان یکی از درخشان‌ترین فصول تاریخ ایران‌شناسی و اسلام‌شناسی فرانسه باقی است. این پژوهش در انتها بر این نکته تأکید می‌ورزد که بازخوانی ماسینیون، نه یک ضرورت تاریخی، بلکه ضرورتی معرفتی برای درک نسبت میان هویت ملی، تجربه عرفانی و حقیقت جهانی دین در زیست‌جهان معاصر است.

کتاب‌نامه

بارانی، محمدرضا و حسین‌اف، وصال (۱۳۹۷). تحلیل مطالعات شیعی لویی ماسینیون، بررسی دیدگاه‌ها و روش‌ها. پژوهشنامه امامیه، ۴(۸)،

Doi: 10.22034/emamiye.2018.66542. ۲۴۱-۲۶۶

رزاقی موسوی، سید حسین (۱۳۸۸). لویی ماسینیون و شرق‌شناسی. تهران: انتشارات تمدن ایرانی.

زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۷۷). جستجو در تصوف ایران. تهران: انتشارات امیرکبیر.

علوی، فریده و سعیدی، سهیلا (۱۳۹۸). بررسی پاراتوپی در گفتمان ادبی عبدالحسین زرین‌کوب و لویی ماسینیون: روایت حلاج از شعله‌ی طور تا

مصائب حلاج. پژوهش‌های ادبیات تطبیقی، ۷(۱)، ۹۷-۱۲۴. Doi: 20.1001.1.23452366.1398.7.1.5.0

^۱ - Verstehen

^۲ - Erklären

- Arkoun, M. (1984). Louis Massignon: une rencontre exemplaire. Présence.
- Arnaldez, R. (1964). Hallâj ou la religion de la croix. Plon.
- Arnaldez, R. (1984). Louis Massignon et la phénoménologie de l'esprit. Hermès.
- Arnaldez, R. (1999). L'Homme spirituel selon Louis Massignon. Presses Universitaires de Lyon.
- Aron, R. (1959). Dimensions de la conscience historique. Plon.
- Baqli Shirazi, R. (1981). Le dévoilement des secrets (Kashf al-Asrar). Ed. par C.W. Ernst, IMatbaa-i Maarif.
- Corbin, H. (1970). Louis Massignon et la découverte de Sohrawardi. Cahier de l'Herne.
- Corbin, H. (1981). La Philosophie iranienne et la sagesse de l'illumination. Flammarion.
- Corbin, H. (2005). En Islam iranien: Sohrawardi et les Platoniciens de Perse (Vol. 2). Gallimard.
- Derenbourg, H. (1903). L'Islam et les sciences religieuses en France. Imprimerie Nationale.
- Destremau, C. & Moncelon, J. (1994). Louis Massignon. Perrin.
- Gardet, L. (1971). L'expérience mystique de Louis Massignon. Seuil.
- Gril, D. (1991). Louis Massignon et le chiisme originel. Hermès.
- Jambet, C. (1981). Sohrawardi et les horizons de l'illumination. Hermès.
- Jambet, C. (2000). Louis Massignon: le philosophe et l'islamologue. Albin Michel.
- Massignon, L. (1912). La Passion d'Al-Hosayn-ibn-Mansour al-Hallaj: martyr mystique de l'Islam (Tome 1). Geuthner.
- Massignon, L. (1922). Essai sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane. Geuthner.
- Massignon, L. (1954). L'Iran et sa contribution à la mystique musulmane. Institut des Études Iraniennes.
- Massignon, L. (1963). Salman Pak et les prémices spirituelles de l'Islam iranien. Présence.
- Massignon, L. (1975). La Passion de Hallâj (Nouvelle édition en 4 volumes). Gallimard.
- Ollivry, F. (2020). Louis Massignon et la mystique musulmane: une analyse historiographique et méthodologique. (Thèse de doctorat), EPHE.
- Waardenburg, J. J. (1963). L'Islam dans le miroir de l'Occident. Mouton.

